

TRANSGENDERISME^o

Paul Vennix*

Aan de hand van de resultaten van het NISSO-onderzoek naar travestie wordt het concept transgenderisme evenals travestie en transeksualiteit gedetailleerd gekenschetst. Overeenkomsten en verschillen tussen travestieten, transgenderisten en transeksuelen worden besproken met betrekking tot: (1) de sterkte van de genderidentiteitssystemen; (2) de betekenis van het dragen van vrouwenkleding; (3) de sterkte en aard van genderdisforische gevoelens en de behoefte aan een geslachtsaanpassende behandeling; (4) seksueel gedrag en fantasie. Specifieke problemen van transgenderisten worden uitvoerig besproken en richtlijnen voor een gedeeltelijke geslachtsaanpassende behandeling worden voorgesteld. Daarnaast wordt het genderdichotome denken in onze cultuur aan de kaak gesteld. Geconcludeerd wordt dat in geval van transgenderisme vrijheid van gender noodzakelijk is.

Uit Vennix (1999b) blijkt dat conform de recente theoretische modellen over travestie en transeksualiteit (Docter, 1988; Doorn, 1997; Ekins, 1997) de tweedeling travestiet-transeksueel te kunstmatig is. In het bijzonder in de Verenigde Staten, maar sinds kort ook in Nederland, identificeert men zich dan ook steeds vaker als *transgenderist* in plaats van als travestiet of transeksueel. Het concept 'transgenderist' werd volgens Docter (1988) voor het eerst in 1980 gebruikt door Prince in haar tijdschrift *Transvestia* voor een biologische man die permanent als vrouw leeft zonder tot volledige geslachtsaanpassing over te gaan.

Geleidelijk aan heeft transgenderist echter vooral een politieke en emancipatorische betekenis gekregen als tegenwicht voor de wetenschappelijke tweedeling in travestieten en transeksuelen die de man-vrouw dichotomie in stand houdt (Bockting, 1997; Bolin, 1994; 1996; Bornstein, 1994; Boswell, 1997; Denny, 1997; MacKenzie, 1994; Raymond, 1996; Rothblatt, 1995). Het concept transgenderisme wordt vooral gebruikt om te voorzien in een aparte categorie tussen travestie en transeksualiteit (en tussen man en vrouw), waardoor het oorspronkelijke continuüm (Benjamin, 1966) tussen travestie en transeksualiteit (en tussen man en vrouw) wordt hersteld.

De termen transgenderist en transgenderisme hebben inmiddels ook in wetenschappelijke kringen vaste grond onder de voeten gekregen, gelet op het bestaan van *The International Journal of Transgenderism*. Inmiddels is de term transgenderist ook naar Nederland overgewaaid (zie bijvoorbeeld Israel, 1996). In oktober 1996 werd in Nederland de *Stichting René(e)* opgericht. Deze zelfhulpgroep zet zich behalve voor travestieten en transeksuelen ook in voor transgenderisten (Wezenaar, 1996). Zij wil onder meer dat er voor transgenderisten beperkte lichamelijke aanpassingen mogelijk zijn, waardoor deze groep naast geslachtskenmerken van de

eigen sekse ook kan beschikken over kenmerken van de tegengestelde sekse, zodat gender en lichaam beter op elkaar zijn afgestemd.

Naast transgenderisme wordt in toenemende mate de term *transgender* gebruikt voor mensen die (overwegend) transgendergedrag (= gedrag tegengesteld aan de biologische sekse waartoe men behoort) vertonen (zie bijvoorbeeld Bockting, 1998; Israel & Tarver, 1997). Tot transgenders worden derhalve zowel travestieten, transgenderisten als transeksuelen gerekend.¹

Verschillen en overeenkomst tussen travestie, transgenderisme en transeksualiteit

Transgenderisme neemt op het continuüm travestie-transeksualiteit een middenpositie in en doorbreekt daarbij de in onze cultuur gangbare genderpolarisatie, waarbij travestie en transeksualiteit in grote lijnen hun oude betekenis behouden.

Mede op grond van de resultaten van het travestie-onderzoek is het mogelijk belangrijke overeenkomsten en verschillen tussen travestie, transgenderisme en transeksualiteit nader aan te geven. Daarbij wordt uitsluitend uitgegaan van biologische mannen, omdat het onderzoek daar alleen betrekking op heeft. Het spreekt voor zich dat de deelnemers aan het onderzoek niet zonder meer in een van deze groepen zijn onder te brengen. Vrijwel alle respondenten zullen dan ook kenmerken vertonen van tenminste twee groepen. Ideaaltypen komen immers weinig voor. Ten behoeve van de diagnostiek is deze typologie echter zinvol. Men behoort (overwegend) tot die groep waarvan de meeste kenmerken van toepassing zijn.

Genderidentiteitssystemen

Alvorens de overeenkomsten en verschillen tussen travestie, transgenderisme en transeksualiteit op grond

* Dr. P. Vennix, psycholoog, NISSO. Adres: Oudenoord 182, 3512 EV Utrecht.

^o Dit artikel werd financieel mogelijk gemaakt door het Nationaal Fonds Geestelijke Volksgezondheid (NFGV), Utrecht. Geaccepteerd voor publicatie 11 oktober 1998.

¹ Daarnaast wordt 'transsexual' steeds meer met slechts met een enkele 's' ('transsexual') gespeld in een poging het begrip te ontdoen van stigma's en klinische associaties. Ook Bockting (1998) spelt 'transsexual' ten einde de dichotome visie op gender te overstijgen en een onafgebroken transeksuele (met een enkele 's') identiteit na de geslachtsaanpassende behandeling te benadrukken. Bockting spreekt alleen over '*transsexual*' (dubbele 'ss'), wanneer hij refereert naar het (ook in Nederland gangbare) traditionele model waarin geslachtsaanpassing nog wordt gezien als een aanpassing van man naar vrouw of vrouw naar man, gesproken wordt van 'ex-transeksualiteit' en 'detransseksualisatie' (Brederode en Verschoor, 1977) en voorop staat dat men na de geslachtsaanpassing slaagt als man of vrouw (in plaats van 'erin slaagt zichzelf te zijn').

van de onderzoeksresultaten weer te geven, is het nodig de deze concepten in een theoretisch perspectief te plaatsen. Dit gebeurt aan de hand van de sterkte van het mannelijk en vrouwelijk genderidentiteitssubstelsysteem (zie Vennix, 1999a), waarbij uitgegaan wordt van biologische mannen.

Bij travestie is het mannelijk substelsysteem duidelijk en duurzaam dominant. Bij transseksualiteit geldt dit voor het vrouwelijk substelsysteem. Bij transgenderisme zijn beide substelsystemen ongeveer gelijkwaardig.

Bij travestie is sprake van een onconditionele expressie van het mannelijk substelsysteem en een conditionele expressie van het vrouwelijk substelsysteem. M.a.w. een travestiet gedraagt zich doorgaans vanuit het gevoel man te zijn, maar kan zich in bijzondere omstandigheden (mede) laten leiden vanuit zijn vrouwelijk substelsysteem. Bij transseksualiteit geldt het tegengestelde: de expressie van het vrouwelijk substelsysteem is onconditioneel, die van het mannelijk systeem conditioneel. Bij transgenderisme zijn beiden conditioneel.

In geval van travestie wordt zowel het dragen van mannen- als vrouwenkleding gereguleerd door het mannelijk substelsysteem.

Bij transgenderisme wordt het dragen van mannenkleding gereguleerd door het mannelijk substelsysteem en het dragen van vrouwenkleding meestal door het vrouwelijk substelsysteem. Het mannelijk substelsysteem kan - omdat het substantieel aanwezig is - in bepaalde situaties ook nog een rol spelen bij het dragen van vrouwenkleding, waardoor het dragen van deze kleding tevens gepaard kan gaan met een zekere seksuele opwindning. Daarentegen kan het vrouwelijk substelsysteem ook bij het dragen van mannenkleding van betekenis zijn: het dragen van dergelijke kleding gaat dan tevens gepaard met aversieve gevoelens.

In geval van transseksualiteit geldt dat zowel bij het dragen van mannen- als vrouwenkleding wordt gereguleerd vanuit het vrouwelijk substelsysteem.

In geval van travestie en transseksualiteit is een van beide substelsystemen dominant, waardoor zich meestal geen conflict tussen beide substelsystemen voordoet. Bij transgenderisme is er echter wel vaak sprake van een dergelijk conflict. Meestal wordt dan - omdat men zich wil conformeren aan de mannelijke sekserol - het vrouwelijk substelsysteem onderdrukt.

Betekenisgeving aan het dragen van vrouwenkleding

De verschillen in betekenisgeving aan het dragen van vrouwenkleding tussen transgenderisten en transseksuelen zijn slechts gradueel. Beiden dragen vrouwenkleding om hun vrouwelijke identiteit (vrouwelijk identiteitssubstelsysteem) te bevestigen en de vrouwenrol uit te dragen. Gendertranspositie en innerlijk welbevinden zijn daarbij belangrijke motivaties. Het dragen van vrouwenkleding heeft voor hen in feite dezelfde betekenis als het voor vrouwen heeft. Het verschil tussen transgenderisten en transseksuelen is vooral dat transgenderisten in tegenstelling tot transseksuelen daarnaast ook vaak mannenkleding dragen om hun mannelijke identiteit te bevestigen. Ook transgenderisten geven echter meestal de voorkeur aan het dragen van vrouwenkleding.

Een aantal transgenderisten hebben echter nog geen duidelijke genderidentiteit gevonden. Zij gaven in de vragenlijst aan te twijfelden tussen travestie en transseksualiteit. Dit betekent dat bij deze groep het dragen van vrouwenkleding ook nog vaak het zoeken naar

de onderliggende genderidentiteit (Doorn, 1997) als functie kan hebben.

In geval van travestie speelt de bevestiging van een vrouwelijke identiteit slechts een beperkte rol, daar het mannelijk substelsysteem dominant is. Overschrijding van de mannelijke identiteit (seksualiteitsbeleving) is dan de dominante motivatie om vrouwenkleding te dragen. Er wordt door een heteroseksuele mannenbril naar vrouwenkleding gekeken.

Genderdisforische gevoelens en wensen tot geslachtsaanpassing

Bij transseksualiteit is de wens tot geslachtsaanpassing op de eerste plaats gebaseerd op genderdisforische gevoelens: men voelt zich niet thuis in het eigen lichaam. De aversie tegen de primaire geslachtskenmerken is daarbij het sterkst.

Indien er sprake is van transgenderisme is gendertranspositie de belangrijkste motivatie tot (gedeeltelijke) geslachtsaanpassing. Men wil op de eerste plaats borsten, baardepilatie, een vrouwenstem, enz. om overtuigend als vrouw over te kunnen komen. Genderdisforische gevoelens komen op de tweede plaats. Men wil een vrouwenlichaam omdat men een vrouwelijk voorkomen wenst. Een sterk verlangen tot penisverwijdering ontbreekt, ook omdat er geen sprake is van een sterke aversie tegen het man-zijn. Omdat ook het mannelijk substelsysteem nog van kracht is zijn de veranderingswensen meestal partieel, ambivalent en niet permanent aanwezig. De veranderingswensen zijn in feite in de meest letterlijke zin tweeslachtig: het mannelijk substelsysteem wil geen verandering; het vrouwelijk substelsysteem wel. Bij travestie is geen sprake van serieuze veranderingswensen.

Seksualiteitsbeleving

Travestie is in seksueel opzicht op het andere geslacht gericht: het is het vrouwelijke in de kleding wat men seksueel aantrekkelijk vindt (identiteitsoverschrijding). Indien er sprake is van travestie is men dan ook meestal heteroseksueel. Bij 4 van de 25 homoseksuele respondenten speelde seksuele opwindning echter wel een belangrijke rol bij het omkleden. Het seksueel gedrag wijkt doorgaans weinig af van dat van heteroseksuele mannen: de penis wordt actief gebruikt en er is een relatief sterke motivatie tot geslachtsgemeenschap.

Bij transgenderisme is relatief vaak sprake van biseksualiteit of een seksuele gerichtheid op mannen. Dit neemt niet weg dat er ook binnen deze groep een seksuele gerichtheid op vrouwen het meest voorkomt. In seksuele fantasieën is meestal een duidelijke voorkeur voor de vrouwenrol. Dit geldt sterker indien het vrouwelijk substelsysteem wordt onderdrukt. Ook seksuele fantasieën over het hebben van borsten komen vaak voor. Over het beschikken over een vagina wordt daarentegen weinig seksueel gefantaseerd. De seksuele fantasieën hangen vooral samen met de neiging tot gendertranspositie: ook in de seksuele fantasie kiest men immers voor de vrouwenrol. Bij heteroseksuele transgenderisten loopt de behoefte aan geslachtsgemeenschap sterk uiteen. De penis wordt niet altijd actief gebruikt tijdens het vrijen.

MV-transseksuelen zijn meestal op mannen gericht. In seksuele fantasieën kiest men uitsluitend voor de vrouwenrol. Naast fantasieën over het hebben van borsten komen ook vaak fantasieën over het beschikken over een vagina voor. Deze fantasieën hangen samen met

genderdisforie en de neiging tot gendertranspositie en vormen geen contra-indicatie voor transseksualiteit. De penis wordt meestal niet actief gebruikt tijdens het vrijen. Behoeft aan geslachtsgemeenschap is doorgaans gering of afwezig.

Man-vrouw dichotomie belangrijkste probleem

Het belangrijkste probleem waar transgenderisten op stuiten is dat er in onze cultuur, in het bijzonder wanneer het om biologische mannen gaat, vrijwel uitsluitend wordt uitgegaan van de man-vrouw dichotomie: mannelijk is 'niet-vrouwelijk'; een man is op de eerste plaats geen vrouw.

Door deze geldende man-vrouw dichotomie zal transgenderisme niet zonder slag of stoot als tussencategorie worden erkend. In vele opzichten zullen transgenderisten tegen dezelfde problemen aanlopen als biseksuelen, van wie het bestaan tot in de zeventiger jaren werd ontkend (zie bijvoorbeeld Nelemans, 1977), omdat zij niet in de pas liepen met een andere geldende dichotomie, namelijk die van hetero-homo. De man-vrouw dichotomie is echter nog beduidend sterker dan de homo-hetero dichotomie in onze cultuur verankerd.

Genderpolarisatie

Deze man-vrouw dichotomie is het gevolg van *genderpolarisatie*, de alomtegenwoordige organisatie van ons sociale leven rondom de verschillen tussen mannen en vrouwen vanuit de veronderstelling dat mannen en vrouwen elkaars tegenpool zijn (Bem, 1993). Genderpolarisatie leidt tot uitvergroting van de sekseverschillen en tot de veronderstelling dat er slechts twee genders zijn. Verder definieert genderpolarisatie de elkaar voor een belangrijk deel uitsluitende scripts voor mannen en vrouwen, de sekserollen. Daarnaast definieert volgens Bem genderpolarisatie afwijkingen van deze sekserollen als problematisch, onnatuurlijk, immoreel, deviant en/of pathologisch.

Genderschema's, genderattributies en de wet van de onderdrukkende meerderheid

Als gevolg van genderpolarisatie is men tevens geneigd volgens een *genderschema* bepaalde informatie als mannelijk of vrouwelijk te coderen of te categoriseren (Bem, 1981). Genderschema's vormen de internalisering van de genderpolarisatie in onze cultuur. Bem definieert een genderschema als een netwerk van geslachtsgebonden associaties die de waarneming van informatie zouden beïnvloeden. Wat waargenomen wordt, zou bepaald worden door de interactie tussen de binnenkomende informatie en de reeds aanwezige genderschema's. Bijvoorbeeld, wanneer men iemand in een jurk ziet, neemt men een vrouw waar, tenzij andere waarnemingen strijdig zijn met het aanwezige vrouwelijke genderschema.

Naarmate men sterker genderschematisch denkt, is men sterker geneigd informatie als mannelijk of vrouwelijk te categoriseren. Genderschema's zouden volgens Bem bovendien tot een seksestereotiep zelfbeeld leiden, omdat men bij de zelfperceptie ook gendergebonden associaties maakt. Giddens (1992) spreekt in dit verband van een binaire code voor mannen en vrouwen (*genderattributies*) die gender aan sekse koppelt alsof zij hetzelfde zijn.

Volgens D'66-er Hans van Mierlo in een Opzij-inter-

view is er sprake van een 'wet van de onderdrukkende meerderheid' (Weeda, 1992):

Stel dat 55% mannelijk - 45% vrouwelijk het normale fysieke gegeven is voor mannen. Dan maakt de wet van de onderdrukkende meerderheid er 60-40 van en vervolgens 80-20; dan heb je échte mannen behorende tot het stereotype. Het vrouwelijke wordt dan in de man weggedrukt. Erotiek is bijvoorbeeld erg verdrongen, dat hoort in die 80-20. Kijk, degenen die kunnen leven met de grootst mogelijke minderheid van het andere in zichzelf - dát zijn aardige mensen. (blz. 52)

Disharmonie tussen mannelijk en vrouwelijk subsysteem
De man-vrouw dichotomie in onze cultuur leidt ertoe dat bij transgenderisten vaak een disharmonie tussen het mannelijk en vrouwelijk subsysteem optreedt als gevolg van cognitieve dissonantie. Het gevoel man te zijn is in strijd met het gevoel vrouw te zijn. Vaak worstelt men met twijfels omtrent de eigen identiteit: is men travestiet (man) of transseksueel (vrouw)?

Door deze dichotomie blijven het mannelijk en vrouwelijk subsysteem gescheiden opereren. 'Man' en 'vrouw' binnen de transgenderist zijn meestal niet met elkaar bevriend, maar concurrerend. Het is dan de 'vrouw' die onder maatschappelijke en sociale druk van de 'man' te weinig ruimte krijgt. Dus heeft zij weinig op met het mannelijk subsysteem. Maar het mannelijk subsysteem ziet op zijn beurt weinig in het vrouwelijk subsysteem. Zij maakt immers de 'man' in de transgenderist ten schande.

Wanneer de harmonie tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk' door de druk van de sociale omgeving uitblijft, voelt men zich soms gedwongen een keuze te maken. Aanvankelijk kiest men meestal voor het op het eerste gezicht veilige 'mannelijke' en gooit alle vrouwenkleren weg, om een paar weken of maanden weer een nieuwe garderobe aan te schaffen. Omdat de keuze voor het mannelijk subsysteem steeds faalt, kan het zijn dat indien het conflict tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk' gehandhaafd blijft, men op den duur sterker geneigd is te kiezen voor het 'vrouwelijke', voor geslachtsaanpassing.

'De laatste jaren ben ik ook anders gaan denken. En ik denk dat dat gekomen is vanwege het feit dat als men, de maatschappij dus, de travestie niet accepteert, want het is een vent in vrouwenkleren. accepteert men het misschien wel als transseksueel. En zo ben ik de laatste tijden gaan denken. Wat door mijn kop speelt is hoe ik in 's hemels naam de erkenning kan krijgen die mij geruster stelt.'

Naast het vrouwelijke genderidentiteitssubsysteem is er echter ook sprake van een mannelijk subsysteem. De transgenderist moet dan op de eerste plaats leren inzien dat de keuze tussen 'man' of 'vrouw' waarschijnlijk een onzinnige door de buitenwereld opgelegde keuze is. Waar men ook voor kiest, men verliest altijd een deel van zichzelf. Bovendien, door een geslachtsaanpassende behandeling wordt het mannelijk subsysteem niet weggeopereerd:

'Als je je laat transformeren blijft er altijd een stuk mannelijkheid, een stuk mannelijke ervaring in je zitten, in je psyche, in je onderbewustzijn en misschien ook nog deels in je lijf. En dat zal ook om aandacht blijven vra-

gen. Daar zul je een weg voor moeten vinden om daar zonder al te veel conflicten mee om te gaan. Dus als je je geestelijk verkeerd conditioneert, wat ik bij een aantal transseksuelen heel duidelijk heb meegemaakt ... die zijn met een dermate roze bril nog bezig, dat ik denk... ja, dit is niet goed. Laat dan nog wat meer toe van dat andere, breng het in harmonie. Je kan het niet forceren door met een dwarse kont te denken dat je 100% vrouw bent, want dat is gewoon niet zo. Durf dat onder ogen te zien en ga daar dan goed mee om. Maar dat is moeilijk. Ik denk dat je dat stukje mannelijkheid, wat toch nog steeds in je zit maar toe moet laten. Maar een dergelijke balans, dat moet je toch durven om daar mee om te gaan.'

De doorbreking van de man-vrouw dichotomie

Door de man-vrouw dichotomie wordt transgenderisme vaak niet geaccepteerd en begrepen. Men is daardoor geneigd zich steeds zowel te conformeren met de mannen- als vrouwenrol ('overtuigend overkomen'). Men probeert steeds een van beide subsystemen te verstoppen, waardoor men zich conformeert met datgene wat transgenderisme zo problematisch maakt. Opheffing van de man-vrouw dichotomie in onze cultuur zou het leven van veel transgenderisten minder problematisch maken. Dit is echter niet de enige reden om deze dichotomie te doorbreken. Een andere is dat zij strijdig is met de werkelijkheid; het zijn op genderpolarisatie, genderschema's en/of genderattributies gebaseerde sociale constructies.

Over hoe de man-vrouw dichotomie zou kunnen worden doorbroken wordt verschillend gedacht. Sommigen willen de categorieën 'man' en 'vrouw' geheel schrappen, anderen willen een extra categorie toevoegen. Een andere mogelijkheid is te streven naar 'vrijheid van gender'.

Opheffing categorieën 'man' en 'vrouw'

Sommigen (Butler, 1990; MacKenzie, 1994; Raymond, 1994; Rothblatt, 1995; Spaink, 1998) willen daarom de categorieën 'man' en 'vrouw' geheel opheffen. Ook transseksualiteit wordt in dit licht opgevat als een sociale constructie (zie ook Lewins, 1995) waarbij het gevoel in een verkeerd lichaam te zitten wordt toegeschreven aan de koppeling van gender en sekse. Geslachtsaanpassende operaties en de hiermee samengaande sekseroltrainingen worden door hen eveneens gezien als een bekrachtiging van de bestaande man-vrouw dichotomie en als bevestiging van de sekserolstereotypen. Hetzelfde geldt in hun ogen voor travestieten die zich stereotiep vrouwelijk kleden.

Het argument dat 'mannen' en 'vrouwen' in wezen niet bestaan maar door een rigide sekserolsocialisatie worden gemaakt, is echter geen reden om 'mannen' en 'vrouwen' op te heffen. Sociale constructies zijn vaak noodzakelijk om met elkaar te kunnen communiceren - zij reiken taal aan. Een ander argument om de categorieën 'man' en 'vrouw' te handhaven is dat veel mensen in belangrijke mate hun identiteit ontleen aan hun 'man'- of 'vrouw-zijn' en daar ook een invulling aan willen geven.

Toevoeging extra categorie

Een andere optie is het aantal seksen met één uit te breiden en die een aparte status te geven, zoals ook in andere culturen voorkomt of voorkwam (zie bijvoorbeeld Besnier, 1994; Ford & Beach, 1972; Nanda, 1994; Ramet,

1996; Roscoe, 1994; Williams, 1986). Vrijwel steeds gaat het in deze culturen echter om homoseksuele mannen aan wie men dan een andere status dan 'man' toekent. Het loochenen van het man-zijn van homoseksuele mannen heeft dan vaak als functie homoseksualiteit te ontkennen (Vennix, 1991). In diverse culturen wordt travestie daarom direct gekoppeld aan homoseksualiteit (zie ook Carrier, 1980; Ford & Beach, 1972). Door bij seksuele contacten tussen twee mannen één van beiden als vrouw te benoemen, worden in deze samenlevingen dergelijke contacten tussen mannen hernoemd als heteroseksueel.

Het behoren tot een andere categorie dan 'man' of 'vrouw' heeft verder in de meeste culturen waar dat mogelijk is/was vrijwel steeds het bezwaar dat men zich binnen de vaak nauw omschreven voorschriften die voor de betreffende categorie golden, dient/diende te gedragen. Deze regels werkten bovendien ook weer erg stigmatiserend.

Ook de invoering van een extra categorie zoals transgenderisme brengt het risico met zich mee dat er gedragsregels ontstaan waar deze groep zich aan dient te houden. Hoewel de invoering van het concept transgenderisme noodzakelijk is om het dichotome denken in uitsluitend 'mannen' en 'vrouwen' op te heffen, is het onvoldoende indien het tot nieuwe stigmatiseringen leidt.

Vrijheid van gender

Naast invoering van het concept transgenderisme is daarom *vrijheid van gender* nodig. Als we zien hoeveel voeten in aarde het open stellen van het huwelijk voor homoseksuele mannen en vrouwen had zal dit echter voorlopig nog wel een utopie blijven. Dit neemt echter niet weg dat het voor transgenderisten essentieel is. Ongeacht het biologisch geslacht waartoe men behoort, zou het in principe mogelijk moeten zijn te kiezen voor 'man', 'vrouw' of voor geen van beide. Dit betekent bijvoorbeeld dat men zich bij de Burgerlijke Stand zou moeten kunnen laten uitschrijven als 'man' zonder dat men zich noodzakelijk als 'vrouw' laat inschrijven. Het houdt verder in dat men als biologische man zich in principe - onder bepaalde condities - ook als '(gender)vrouw' zou moeten kunnen laten registreren, zonder dat men een geslachtsaanpassing ondergaat.

Daarnaast zou vanzelfsprekend ook in het openbaar gendertranspositie zo weinig mogelijk mogen worden belemmerd. Dit betekent bijvoorbeeld dat er op de werkelijke kledingvoorschriften mogen zijn wegens geslachtskenmerken. Waarschijnlijk zijn dergelijke seksistische regels in Nederland overigens direct of indirect strijdig met de *Algemene Wet Gelijke Behandeling* (AWGB). Mensen, die in Nederland op deze wijze worden gediscrimineerd, kunnen zich tot de *Commissie Gelijke Behandeling* wenden.

Deze vrijheid van gender is ook noodzakelijk om het door Doorn (1997) genoemde zoekproces naar een 'onderliggende genderidentiteit' te bevorderen (zie ook Vennix, 1999a).

Partiële geslachtsaanpassing bij transgenderisme

Partiële geslachtsaanpassing soms wenselijk

In Vennix (1999b) werd duidelijk dat ook bij transgenderisten (daar: 'twijfelaars tussen travestie en transseksualiteit') de dissatisfactie met het eigen lichaam substan-

tiel is. In feite is er sprake van genderdisforie: het mannelijke lichaam is niet in overeenstemming met de genderidentiteit, die ergens tussen mannelijk en vrouwelijk in ligt. Wanneer alle lichamelijke kenmerken mannelijk zijn, kan het vrouwelijk subsysteem zich onvoldoende manifesteren. Het innerlijk welbevinden van transgenderisten is dan ook aanzienlijk lager dan dat van travestieten en nauwelijks hoger dan dat van niet-geopereerde transseksuelen (zelfbenoeming 'meer transseksueel dan travestiet' of 'transseksueel').

In sommige gevallen zou de kwaliteit van het leven van transgenderisten kunnen worden verhoogd door lichamelijke aanpassingen waardoor men vrouwelijker overkomt. Hierdoor kan het vrouwelijk subsysteem beter naar buiten komen. Zo kunnen elektrische epilatie van de baardgroei (of laser-/lichttherapie) en spraaklessen ook transgenderisten verlichting bieden. Dit zou ook kunnen gelden voor partiële geslachtsaanpassing. Het beschikken over bijvoorbeeld vrouwenborsten naast een penis kan in overeenstemming zijn met de genderidentiteit: een penis voor het mannelijk subsysteem en de borsten voor het vrouwelijke subsysteem.

In principe zou m.i. de medische wetenschap deze mogelijkheid voor transgenderisten moeten aanreiken. Zij kan zich niet blijven conformeren met de man-vrouw dichotomie door de ogen voor transgenderisme te sluiten. Indien we accepteren dat een identiteit tussen man en vrouw in mogelijk is, volgen daaruit medische consequenties.

Niet alleen transgenderisten zijn echter bij de mogelijkheid van een gedeeltelijke geslachtsaanpassende behandeling gebaat. Ook voor transseksuelen, die vanwege persoonlijke omstandigheden niet tot volledige geslachtsaanpassing willen overgaan, kan een gedeeltelijke aanpassing enige verlichting geven. Beter iets dan niets. Zolang alleen de mogelijkheid tot volledige geslachtsaanpassing wordt aangeboden, zal deze groep zich daarvoor niet aanmelden. Sommige respondenten zouden bijvoorbeeld wel hun penis willen laten verwijderen, maar willen vanwege hun baan niet permanent als vrouw leven waardoor siliconenborsten niet in aanmerking komen. Ook kan het vanwege persoonlijke omstandigheden (nog) niet gewenst zijn de geboorteakte te laten wijzigen. Indien de diagnose 'transseksueel' vaststaat, dient men derhalve de mogelijkheid te hebben zelf te bepalen hoever men wil gaan met betrekking tot de aanpassing van het geslacht. Men heeft bovendien in een later stadium nog de mogelijkheid over te gaan tot verdere aanpassingen, indien bijvoorbeeld de persoonlijke omstandigheden zijn gewijzigd.

Zelfbeschikkingsrecht weinig realistisch

In transgenderkringen wordt steeds vaker op gehamerd op het zelfbeschikkingsrecht wanneer het om geslachtsaanpassende behandelingen gaat (zie bijvoorbeeld Rothblatt, 1995).

Het perspectief dat de klant koning zou moeten zijn, stuit echter op een aantal bezwaren die direct samenhangen met eerder genoemde kenmerken van transgenderisme. Op de eerste plaats zijn bepaalde veranderingswensen vaak ambivalent en wisselend, omdat de het mannelijk en vrouwelijk subsysteem conditioneel tot uitdrukking komen, afhankelijk van de persoonlijke situatie waarin men zich bevindt. Deze omstandigheden

kunnen zich echter wijzigen, waardoor de machtsverhouding tussen beide subsystemen eveneens kan veranderen. Een (gedeeltelijke) geslachtsaanpassing kan men echter niet meer 'uittrekken' wanneer dit noodzakelijk zou zijn, omdat (na enige jaren) het mannelijk subsysteem weer de overhand krijgt. Een ander aspect is dat er bij transgenderisten vaak sprake is van een obsessieve preoccupatie met het vrouw-zijn, waardoor een objectieve afweging van de voor- en nadelen van een (gedeeltelijke) geslachtsaanpassing wordt belemmerd.

Om spijtoptanten te voorkomen zijn diagnostiek en criteria voor (gedeeltelijke) geslachtsaanpassing derhalve ook voor transgenderisten noodzakelijk.

Andere beweegredenen voor borsten mogelijk

Een andere reden waarom met betrekking tot het inwilligen van de wens tot borstvorming uiterste voorzichtigheid geboden is, is dat deze wens niet zonder meer hoeft te duiden op transgenderisme. Een duidelijk voorbeeld daarvan vinden we in een casestudy van Kremer en Den Daas (1990). Het betreft een man die, zonder dat er sprake was van transseksualiteit, een hormonale behandeling wenste om zijn borsten en tepels te vergroten omdat hij vrijwel uitsluitend seksueel opgewonden raakte door stimulatie van zijn tepels. Coïtus was alleen mogelijk indien het gepaard ging met stimulatie van de tepels. Zijn vrouw sprak deze lichamelijke veranderingen ook aan omdat zij genoot van geslachtsgemeenschap. Aldus geschiedde. Borst- en tepelvergroting resulteerde inderdaad in een toegenomen seksuele gevoeligheid voor stimulatie van de tepels. Hij werd sindsdien vaker opgewonden en kwam vaker klaar tijdens het vrijen. Daar stond tegenover dat er in feite geen wens aanwezig was om zich als vrouw aan de sociale omgeving te presenteren. Integendeel: hij ging sociale contacten uit de weg, wilde niet met anderen praten over zijn lichamelijke veranderingen en vermeed zwembaden en het strand. In sociaal opzicht werd hij m.i. volledig afhankelijk van zijn partner. Wanneer veranderingswensen, zoals in dit geval, uitsluitend of voornamelijk voortvloeien uit het mannelijk subsysteem, zal honorering daarvan zeker niet leiden tot een betere maatschappelijke integratie. Het vrouwelijk subsysteem is immers te zwak om zich ook als vrouw voor de buitenwereld te kunnen presenteren en heeft daar bovendien weinig behoefte aan. Het eigen lichaam functioneert dan als object van het mannelijk subsysteem. Het is daardoor 'naar binnen' gericht in plaats van 'naar buiten', naar de sociale omgeving. Dit betekent dat, wanneer de partner weg zou vallen door scheiding of overlijden, hij in een volstrekt sociaal isolement zal gaan verkeren. Ook borstvorming omdat men de prostitutie in wil is doorgaans af te raden. Travestieten hebben in de hiërarchie van de prostitutie de laagste status, verdienen het minst, hebben de slechtste werkplekken en worden belachelijk gemaakt door andere prostituees (Boles en Elifson, 1994; Garber, 1992).

Criteria voor partiële geslachtsaanpassing

Uit het voorafgaande blijkt dat uiterste zorgvuldigheid nodig is bij de toekenning van partiële geslachtsaanpassing. Om voor een hormoonbehandeling in aanmerking te komen (*eligibility criteria*) zijn inmiddels door Levine et al. (1998) nieuwe minimale standards geformuleerd.

Als basisvoorwaarde ('*eligibility criteria*') geldt:

- leeftijd tenminste 18 jaar¹
- aantoonbare kennis van mogelijke medische en sociale gevolgen van het hormoongebruik
- tenminste drie maanden levenservaring in de rol van de gewenste sekse (*real life experience*²) of psychotherapie gedurende een door een gekwalificeerde psychotherapeut vastgestelde periode na de diagnostische fase.

Daarnaast geldt dat men 'klaar' moet zijn (*readiness criteria*) voor het hormoongebruik, d.w.z.:

- er is sprake van een verdere consolidatie van de genderidentiteit gedurende de *real life experience* of de psychotherapie
- men kan beter omgaan met andere mogelijke problemen, wat heeft geleid tot een verbeterde of voortdurende stabiele psychische gezondheid (bijvoorbeeld geen sociopathie, geen drug- of alcoholmisbruik, geen suïcidale neigingen)
- er mag verwacht worden dat de hormonen op de voorgeschreven wijze worden ingenomen.

Om voor hormoonbehandeling in aanmerking te komen stellen Levine et al. dat het niet noodzakelijk is dat men een volledige geslachtsaanpassende behandeling wenst of een *real life experience* achter de rug heeft. Ook Levine et al. stellen dat dan extra zorgvuldigheid noodzakelijk is, zonder echter nader uitgewerkte richtlijnen voor transgenderisten te geven.

De bevindingen uit het NISSO-onderzoek bieden echter, uitgaande van biologische mannen, enige aanknopingspunten voor een te volgen beleid. Ik denk daarbij aan de volgende suggesties:

- Zolang het mannelijk en vrouwelijk subsysteem niet in harmonie zijn, dient een verzoek tot gedeeltelijke geslachtsaanpassing afgewezen te worden. Enerzijds is er dan vaak sprake van een te obsessieve preoccupatie met het vrouw-zijn, waardoor het belang van eventuele aanpassingen wordt opgeblazen. Anderzijds zijn bepaalde veranderingswensen vaak ambivalent: het mannelijk subsysteem wil niet, het vrouwelijk subsysteem wil wel. Integratie van het mannelijk en vrouwelijk subsysteem is dan allereerst noodzakelijk.
- Er moet duurzaam sprake zijn van een identiteit als transgenderist³, transseksueel of tussen beiden in. Een stabiele genderidentiteit is daarbij niet noodzakelijk, mits tenminste een identiteit als transgenderist is bereikt en het zoekproces naar de onderliggende genderidentiteit (Doorn, 1997) verder de kant van transseksualiteit uitgaat. Een gedeeltelijke geslachtsaanpassing kan dan dit zoekproces bevorderen (Doorn, 1997). Indien de genderidentiteit zich tussen travestie en transgenderisme bevindt is een gedeeltelijke geslachtsaanpassende behandeling om dit zoekproces te bevorderen te riskant.
- Het is essentieel dat het vrouwelijk subsysteem al volledig uit de kast is gekomen. Op de eerste plaats is dit natuurlijk onontbeerlijk teneinde beide subsystemen in harmonie te brengen. Ook moet echter vaststaan dat er een sociale omgeving is waarbin-

nen het vrouwelijk subsysteem voldoende ruimte heeft. Zolang dit onduidelijk is, loopt men het risico door gedeeltelijke geslachtsaanpassing in een sociaal isolement terecht te komen.

- Indien men een vaste relatie heeft, dient de partner ook in het besluitvormingsproces betrokken te worden. Het kan blijken dat bepaalde veranderingswensen vooral van de partner uitgaan of dat er bij de partner juist veel weerstand is tegen bepaalde aanpassingen. Relatietherapie is dan aangewezen om tot een juiste beslissing te komen.
- Vanzelfsprekend geldt verder dat veranderingswensen niet gehonoreerd dienen te worden indien zij auto-erotisch zijn. De veranderingen dienen erop gericht te zijn het uiterlijk meer in overeenstemming te brengen met de genderidentiteit en op het bieden van meer ontplooiingsmogelijkheden voor het vrouwelijk subsysteem.

Anders gesteld, gedeeltelijke geslachtsaanpassing zou in geval van transgenderisme m.i. mogelijk moeten zijn indien:

- het mannelijk en vrouwelijk subsysteem in harmonie zijn
- er duurzaam sprake is van een identiteit als transgenderist
- men volledig uit de kast is gekomen en over een sociale omgeving beschikt waarbinnen het vrouwelijk subsysteem niet beperkt wordt
- er met een eventuele vaste partner consensus is over de gewenste aanpassingen
- de veranderingswensen duurzaam zijn en gericht zijn op de ontplooiing van het vrouwelijk subsysteem.

Uit Vennix (1999b) blijkt dat de onvrede over de gezichten en lichaamsbehandling, de stem en het ontberen van borsten bij transgenderisten (twijfelaars tussen travestie en transseksualiteit) vrijwel even groot als bij transseksuelen. De aversie tegen de baardharen is doorgaans het sterkst. Omdat definitieve verwijdering daarvan bovendien minder sociale, maatschappelijke en seksuele consequenties heeft dan hormoongebruik, zouden daarvoor wat soepelere criteria gehanteerd kunnen worden dan hierboven omschreven. Zoals bij transseksualiteit het geval is, zou ook bij transgenderisme (onder bepaalde condities) definitieve epilatie van de baardgroei (gedeeltelijk) door de zorgverzekeringen moeten worden vergoed.

Summary

Transgenderism

As a review of the findings in the NISSO-study on crossdressing the concept of transgenderism is - as well as transvestism and transsexuality - characterized in detail. Differences and similarities between transvestites, transgenderists and transsexuals are discussed in the area of: (1) the strength of the gender identity subsystems; (2) the meaning of wearing women's clothes; (3) the strength and type of genderdysphoria and need of sex reassignment; (4) sexual experiences and fantasies. The specific problems of transgenderists are discussed extensively and guidelines for partial sex reassignments

¹ Voor adolescenten zijn aparte criteria geformuleerd, die hier buiten beschouwing worden gelaten.

² Voorheen *real life test*.

³ Of een daarmee ongeveer overeenkomende identiteit, zoals bijvoorbeeld bigenderist.

are postulated. Also the gender dichotomy in our culture is challenged. It is concluded that in the case of transgenderism freedom of gender is a necessity of life.

Literatuur

- Bem, S.L. (1981). Gender schema theory: a cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88: 354-364.
- Bem, S.L. (1993). *The lenses of gender*. Yale University Press, New Haven.
- Benjamin, H. (1967). Transvestism and transsexualism in the male and female. *The Journal of Sex Research*, 3: 107-127.
- Besnier, N. (1994). Polynesian gender liminality through time and space. In: G. Herdt (red.), *Third sex, third gender: beyond sexual dimorphism in culture and history*. Zone Books, New York.
- Bockting, W.O. (1997). Transgender coming out: implications for the clinical management of gender dysphoria. In: B. Bullough, V.L. Bullough en J. Elias (red.), *Gender blending*. Prometheus Books, New York.
- Bockting, W.O. (1998). *Transgender HIV prevention: a Minnesota response to a global health concern*. VU, Amsterdam.
- Boles, J. en K.W. Elifson (1994). The social organization of transvestite prostitution and AIDS. *Social Science & Medicine*, 39: 85-93.
- Bolin, A. (1994). Transcending and transgendering: male-to-female transsexuals, dichotomy and diversity. In: G. Herdt (red.), *Third sex, third gender: beyond sexual dimorphism in culture and history*. Zone Books, New York.
- Bolin, A. (1996). Traversing gender: cultural context and gender practices. In: S.P. Ramet (red.), *Gender reversals & gender cultures: anthropological and historical perspectives*. Routledge, London.
- Bornstein, K. (1994). *Gender outlaw: on men, women, and the rest of us*. Routledge, New York.
- Boswell, H. (1997). The transgender paradigm shift toward free expression. In: B. Bullough, V.L. Bullough en J. Elias (red.), *Gender blending*. Prometheus Books, New York.
- Brederode, P. van, en A.M. Verschoor (1977). *De transseksuele mens: uitgangspunt en werkwijze van de hulpverlening aan transseksuele mensen binnen de Stichting Nederlands Gender Centrum*. Stichting Nederlands Gender Centrum, Amsterdam.
- Brown, G.R., T.N. Wise, P.T. Costa, J.H. Herbst, P.J. Fagan en C.W. Schmidt (1996). Personality characteristics and sexual functioning of 188 cross-dressing men. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 184: 265-273.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. Routledge, New York.
- Carrier, J.M. (1980). Homosexual behavior in cross-cultural perspective. In: J. Marmor (red.), *Homosexual behavior, a modern reappraisal*. Basic Books, New York.
- Denny, D. (1997). Transgender: some historical, cross-cultural, and contemporary models and methods of coping and treatment. In: B. Bullough, V.L. Bullough en J. Elias (red.), *Gender blending*. Prometheus Books, New York.
- Docter, R.F. (1988). *Transvestites and transsexuals: toward a theory of cross-gender behavior*. Plenum Press, New York.
- Doorn, C.D. (1997). *Towards a gender identity theory of transsexualism*. VU, Amsterdam.
- Ekins, R. (1997). *Male femaling: a grounded theory approach to cross-dressing and sex-changing*. Routledge, London.
- Ford, C.S. en F.A. Beach. (1972). *Vormen van seksueel gedrag*. Het Spectrum, Utrecht.
- Garber, M. (1992). *Vested interests: cross-dressing and cultural anxiety*. Penguin Books, London
- Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy: sexuality, love & eroticism in modern societies*. Polity Press, Cambridge.
- Israel, G.E. (1996). De transgenderist: als zelfidentificatie het opneemt tegen T&T-stereotypen. *Transformatie*, 13: 3-5.
- Israel, G.E. en D.E. Tarver (1997). *Transgender care: recommended guidelines, practical information and personal accounts*. Temple University Press, Philadelphia.
- Kremer, J. en H.P. den Daas (1990). Case report: a man with breast dysphoria. *Archives of Sexual Behavior*, 19: 179-181.
- Levine, S.B., G. Brown, E. Coleman, P. Cohen-Kettenis, J.J. Hage, J. Van Maasdam, M. Petersen, F. Pfäfflin en L.C. Schäffer. (1998) The Standards of Care for gender identity disorders. *The International Journal of Transgenderism*, 2, no 2, <http://www.symposion.com/ijt/ijtc0405.htm>.
- Lewins, F. (1995). *Transsexualism in society: a sociology of male-to-female transsexuals*. MacMillan Education, Melbourne.
- MacKenzie, G.O. (1994). *Transgender nation*. Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green.
- Nanda, S. (1994). Hijras: an alternative sex and gender role in India. In: G. Herdt (red.), *Third sex, third gender: beyond sexual dimorphism in culture and history*. Zone Books, New York.
- Nelemans, W. (1977). *Homofilie-bifilie: zelfbenoeming in de homofiele subcultuur*. IVA-Tilburg, Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool te Tilburg, Tilburg.
- Ramet, S.P. (red.). (1996). *Gender reversals & gender cultures: anthropological and historical perspectives*. Routledge, London.
- Raymond, J. (1994). *The transsexual empire: the making of a she-male*. The Women's Press, London.
- Raymond, J. (1996). The politics of transgenderism. In: R. Ekins en D. King (red.), *Blending genders: social aspects of cross-dressing and sex-changing*. Routledge, London.
- Roscoe, W. (1994). How to become a berdache: toward a unified analysis of gender diversity. In: G. Herdt (red.), *Third sex, third gender: beyond sexual dimorphism in culture and history*. Zone Books, New York.
- Rothblatt, M. (1995). *The apartheid of sex: a manifesto on the freedom of gender*. Pandora, London.
- SCP (1994). *Sociaal en cultureel rapport 1994*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Spaink, K. (1998). *M/V: doorhalen wat niet van toepassing is*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam.
- Vennix, P. (1991). *Why the heterosexual choice?*. First International Bisexual Conference (1st. IBC). Amsterdam, 5 October.
- Vennix, P. (1999a). Het NISSO-onderzoek over travestie. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23: 17-27.
- Vennix, P. (1999b). Travestie en lichaamsbeleving. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 23: 91-96.
- Weeda, I. (1992). De ideale man: groot Opzij-onderzoek naar wat vrouwen willen van de man. *Opzij*, 22: 52-60.
- Wezenaar, A.M. (1996). Stichting René(e): madame Arthur's luchtkasteel wordt werkelijkheid. *Transformatie*, 13: 10-11.
- Williams, W.L. (1986). *The spirit and the flesh: sexual diversity in American Indian Culture*. Beacon Books, Boston.